Úvahy slovenských národovcov o význame mestských centier

DANIELA KODAJOVÁ

Historický ústav SAV, Bratislava

Národotvorný proces začal zaujímať Slovákov, resp. skupinu vzdelancov, básnikov, kňazov, ktorí iniciatívne vstúpili do procesu formovania národa v 30. a 40. rokoch 19. storočia. Tento proces má svoje zákonitosti a nevyhnutné podmienky, ale pre jeho súčasníkov a aktérov nik nevypracoval návod ako postupovať. Bol jasný cieľ, ale nie cesta ktorou sa bolo možné dostať čo najjednoduchšie k zvolenému cieľu. A tým bolo dosiahnuť akceptovanie národnej komunity, vytvorenie jej inštitúcií a dosiahnuť plnohodnotný národný život, taký aký videli u vyspelých národov. Buditelia a kriesitelia národa museli „objaviť" vyhovujúce formy aktivít, ktoré v podstate jazykovú komunitu pretvárali na národ. V prípade tzv. malých európskych národov a špeciálne národov, ktoré sa nemohli odvolávať na historické právo ho sprevádzalo hľadanie týchto foriem a množstvo improvizácií. Formujúca sa skupina národovcov mohla odpozorovať, ako to fungovalo v prípade iných národov a inšpirovať sa. Jedným z východiskových predpokladov bolo, že národ sa dá „vychovať" cieleným pôsobením prostredníctvom literatúry, novín, národných spolkov, ktoré prispievali v národnoidentifikačnom procese k vytváraniu pocitu národnej spolupatričnosti.

Príklad iných národov ukazoval, že vždy sa tak dialo dominantne **v mestskom prostredí**, pretože práve tu bola koncentrácia ľudí, ktorí boli ochotní zapojiť sa do národotvorných či podporných aktivít. Slováci sú vnímaní ako rurálny národ. Romantici ešte viac zvýraznili hodnoty vidieckeho života. Idealizovali ho do podoby selanky, kde ľud žijúci v lone a v zhode s prírodou bol nositeľom pozitívnych hodnôt. Predstava upínania sa na mesto ako priestor, ktorý poskytne pre národotvorný proces potrebné zázemie, potrebovala v slovenskom prostredí viac času, aby sa upevnila a udomácnila. Dialo sa tak i pod vplyvom dojmov zo zahraničia. Inšpirujúcim príkladom bolo najmä nemecké mestské prostredie, ktoré bolo presiaknuté nacionalizmom v jeho integrujúcej podobe a to najvýraznejšie v univerzitných mestách.[1] Mestá vytvárali oveľa priaznivejšie podmienky na spolčovanie, na všetky národotvorné aktivity rozhodujúcej skupiny národovcov, a tou boli kňazi, učitelia, spisovatelia, inteligencia vo všeobecnosti, resp. študenti pripravujúci sa na tieto povolania. Rurálne prostredie intelektuálov viac izolovalo, kontakt s centrom nebol priamy, ale prostredníctvom korešpondencie, čím reakcie často krát strácali bezprostrednosť. Urbánne prostredie národne angažujúcu sa inteligenciu naopak koncentrovalo do lokálnych centier alebo do metropoly. V mestách oveľa častejšie a s väčším dosahom pôsobenia sídlili inštitúcie, okolo ktorých sa tieto národotvorné procesy odohrávali – redakcie, spolky, školy, študentské spolky a spoločnosti, vydavateľstvá, tlačiarne, kaviarne a verejný priestor. K špecifikám urbánnych centier patria ich integrujúce mechanizmy, ktoré využívajú spomínané inštitúcie a samotný verejný priestor ako plochu, kde rôzne skupiny heterogénnej urbánnej populácie môžu prezentovať svoje postoje, početnosť, názory, môžu získavať stúpencov alebo naopak odlíšiť sa od iných skupín. Prihlásenie sa

[1] Jedným z najznámejších príkladov recepcie nemeckej skúsenosti v slovenskej literatúre je práca – KOLLÁR, J.: *Pamäti z mladších liet život.*, Bratislava: Tatran, 1972. Kollár písal pamäti v rokoch 1836-1842, dvadsať rokov po návrate zo štúdií a tlačou vyšli až v roku 1862. Napriek tomu sú relevantným svedectvom jednej z autorít národného hnutia o dobových predstavách o aktivitách, ktoré upevňujú národné povedomie, o mestskom a študentskom prostredí a úlohe vzdelancov v nacionalizácii obyvateľstva.

k národu, je jedným z takýchto identifikačných, resp. odlišovacích prezentácií.[2]

V druhej polovici 19. storočia bola väčšina európskych miest modernizovaná. Mestá sa transformovali v tom smere, aby zodpovedali požiadavkám rozrastajúcich sa priemyselných zón, aby si našli, resp. nenašli polohu na budujúcich sa železničných tratiach, aby zodpovedali moderným hygienickým normám, modernizovala sa kanalizácia, zavádzala sa plynofikácia, neskôr elektrifikácia. Modernizácia miest sledovala aj cieľ, aby mestá spĺňali i reprezentatívne požiadavky a poskytovali okrem iného i priestor na verejné aktivity. Svedkovia prestavby Paríža, Viedne, Budapešti, Berlína či Turína a Ríma po vzniku nových samostatných štátov Nemeckého cisárstva a Talianskeho kráľovstva mohli vidieť, že nejde len o omladzujúce kúry starých miest, ale o radikálne zmeny. Mestá, nielen metropoly, zažívali v druhej polovici 19. storočia prudké premeny, v duchu moderných urbanizačných prestavieb.

Aj uhorské mestá, teda i mestá ležiace na území dnešného Slovenska, sa modernizovali a menili. Tak, aby zodpovedali urbanizačným predstavám a potrebám dobovej spoločnosti, ktorej hnacím motorom boli nielen hospodárske či strategické ukazovatele, ale do značnej miery aj nacionalizmus. Ale čo sa dalo z európskych metropol preniesť do slovenských pomerov? A navyše, ako sa mohla skupina národovcov, ktorí neboli súčasťou mocenských štruktúr ani na lokálnej úrovni zapojiť do realizácie zmien takého rozsahu?

Z hľadiska potrieb nacionalizmu vo všeobecnosti pôsobili mestá ako urýchľovače národotvorných procesov, práve pre podmienky, ktoré tomuto procesu poskytovali. V slovenskom prostredí spracoval utvárania predstáv o národnom centre ako zvláštnom type mestských centier Dušan Škvarna. Rozvrhol tento proces od obdobia od konca 18. storočia po prvú svetovú vojnu, pričom vyčlenil šesť logicky odôvodnených časových úsekov.[3] Akceptujem jeho chronológiu. Svoj príspevok som koncipovala z vyjadrení jednotlivých osobností národného hnutia tak, aby aspoň torzovite zachytil výber názorov na význam mestského centra, národného centra v ich genéze. Pokúsila som sa o komparáciu starších názorov s novšími prácami, resp. v čom je ich posun k iným záverom. Chronologicky a tematicky som sa sústredila iba na časť období, tak ako ich vymedzil Dušan Škvarna. V rámci nich sa mi zozbieraný materiál utriedil do niekoľkých okruhov:

1. 30. roky – začiatok 60. rokov 19. storočia, aktivity a úvahy štúrovcov
2. Martin ako národné centrum – pozitíva a negatíva
3. Varianty namiesto Martina
4. Mestotvorné prvky – zhrnutie

1. Aktivity a úvahy štúrovcov o mestskom centre, 30. - 60. roky 19. storočia

V 30. rokoch sa ako mestské centrum, kde sa stretli priaznivé podmienky a iniciátori národotvorného procesu Slovákov, formoval Prešporok/Bratislava a mestá, v ktorých pôsobili alebo sa zakladali študentské spoločnosti. Tie však skončením jednej „várky“ po školách rotujúcich študentov mohli po niekoľkých rokoch nádejného vývoja prerušiť alebo ukončiť činnosť. V jednom zo svojich listov Boleslavovi Vrchovskému z roku 1836 Ľudovít Štúr doslova zmapoval celé Slovensko. V zmysle potrieb kriesiteľa národa zhod-

[2] Teoretickú literatúru a východiská k téme vytvárania mestských centier, ich transformácií a úloh verejného priestoru čerpám zo štúdie, ktorá reflektovala zahraničnú i domácu literatúru k tejto téme. BITUŠÍKOVÁ, A.: *Kontinuita a zmena v urbánnom kontexte. (Sociálno-antropologické reflexie výskumu mesta a spoločnosti*). In: Banská Bystrica. Premeny mesta a spoločnosti. Štúdie k antropológii mesta a spoločnosti. Ed. Darulová, J., Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 1999, s. 6-59.

[3] ŠKVARNA, D.: *Otázka mestského národného centra v 19. storočí a Banská Bystrica*. In: Cesta moderných slovenských dejín. Štúdie k utváraniu modernej slovenskej identity a politického myslenia. Banská Bystrica: 2007, s. 149-162.

notil situáciu v niektorých mestách ako priaznivo sa vyvíjajúcu. Vychádzal z informácií o aktivitách organizačne výrazných osobností, hodnotil akého typu spoločnosť či knižnicu založili, alebo do už existujúcej vniesli nové impulzy rozvoja. *„Ve Slovensku máme znamenité výhledy. Kuzmány ve Zvolenské, Bělopotocký v Liptovské mužně pracují, v Bystřici založena jest Slovenská knihovna. My se všemi stranami v dopisování stojíme, tím samým ducha národního a toho, jež nás někdy spasí, všudy buditi chtějíce. Prešovská, Levočská společnost více a více kvete, v Štávnici má nyní založena býti.*[4]

Od čias štúrovcov sa v našej historiografii zdôrazňuje význam študentských spoločností. Istý čas hrala medzi nimi prím levočská, kežmarská, prešovská spoločnosť, čiže národné prebudenie mladých štúrovcov nebolo len záležitosťou ich pobytu v Prešporku. V súvislosti s genézou myšlienky vytvoriť „hlavné mesto“ ma v poslednom čase zaujala štúdia Petra Kášu. Rozpracoval v nej tézy o „strede“, „centre“ na slovenské pomery. Peter Káša tvrdí, že na krátky čas zohrala v národoidentifikačnom procese dôležitú úlohu Levoča, ktorá bola uznávaná aj v predchádzajúcom období, ale vždy sa zdôrazňovalo, že toto mesto s dlhodobou tlačiarenskou tradíciou, s kvalitným ev. lýceom a národnostne zmiešaným obyvateľstvom prichýlilo bratislavských lyceistov, ktorí na protest voči odvolaniu Ľudovíta Štúra z postu ich učiteľa, opustili v roku 1844 Prešporok a demonštračne odišli do Levoče. Systém rotácií v rámci evanjelických lýceí im to nakoniec umožňoval. Keď sa situácia ukľudnila, študenti sa rozišli do svojich domovov, na vakácie a význam Levoče upadol. Podľa Kášu však v prípade Levoče nešlo o krátkodobý význam, ale jeden z rozhodujúcich. Definoval národný pohyb ako boj o jazyk, priestor, ľud, históriu a pod., v ktorom sa *Európa hodnotovo reštrukturalizovala v intenciách etnických opozícií MY-ONI. Profilovali sa národné centrá... vytvárala sa nová národná ikonografia a symbolika.* Prechodom študentov cez územie Slovenska, akoby označili toto územie ako „naše“. Išlo vlastne doslova o priestor od Dunaja k Tatrám. Prechodom do Levoče, akoby pretiahli územie obývané Slovákmi od západu až za Tatry, čím vytvorili, konkretizovali tzv. mýtický stred . Priestor od Dunaja k Tatrám sa vnímal ako priestor obývaný Slovákmi, ale chýbal práve ten stred, chýbalo **hlavné mesto**. Svojou protestnou akciou študenti akoby oživili komunikáciu na celom priestore obývanom Slovákmi s virtuálnym magickým stredom a tým sa stal Liptov resp. Turiec. Peter Káša označil vytvorenie, či „oživenie“ takejto komunikačnej siete medzi Bratislavou a Levočou za priam nevyhnutné pre rozvoj slovenského národno-zjednocovacieho hnutia, pretože až ňou sa začala vytvárať konkrétna predstava o spoločnom území. *Túžba po vytvorení geograficky i duchovne jednotného slovenského spoločenstva sa začala napĺňať.*[5]

Vzhľadom na asymetrickú a necentrálnu polohu Bratislavy voči zvyšku územia obývaného Slovákmi je takýto presun národného strediska relatívne do stredu územia veľmi dôležitý. A to bez ohľadu na to, že sa tak udialo v symbolickej rovine. Stred národného územia sa priblížil k Tatrám a Tatry vystupovali nielen ako symbol kolísky národa, ale zároveň ako symbol stredu Slovanov. Ideálna Všeslávia, krajina všetkých Slovanov, o ktorej štúrovci básnili, tak získala konkrétnejšiu podobu a jej centrum predstavovalo Slovensko, resp. Slováci. To dávalo Slovákom, zdôrazňujúcim v rámci národno-obrannej ideológii svoj slovanský etnický pôvod, výhodnejšiu pozíciu voči formujúcemu sa maďarskému nacionalizmu. Kým Maďari, žijúci medzi slovanskými národmi, sa z tejto pozície javili ako topiaci sa v slovanskom mori, Slováci sa javili ako stred Slovanstva. Stotožnenie, resp. priblíženie ich národného centra k centru Slovanstva posilňovalo ich národné

[4] *Listy Ľudovíta Štúra* I., 1834-1843.Ed. J. Ambruš. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1954, s. 51.
[5] KÁŠA, P.: *Levoča ako druhé alternatívne centrum slovenskej kultúry a vzdelanosti v prvej polovici 19. storočia.* In: Slovenská literatúra, roč. 52, 2005, č. 4 – 5, s. 263 a 267.

sebavedomie.[6]

V citovanom liste Štúr zdôraznil, že na Slovensku sú strediská, ktoré navyše komunikujú medzi sebou sledujúc národné záujmy. V inom liste, Františkovi Palackému, nezastieral, že nie všade sa darí prebudiť mládež *„dřímajíci k nejakému se hýbaní“*, ale zbor jeho, *„v němž 50 Slovenska synů dále a dále kráčí“*. V duchu hesla Všeslávie zhromažďuje táto mládež všetky spisy, ktoré vychádzajú v slovanských jazykoch, nimi *knihovnu obohacujú* a inšpirujú sa vzormi a aktivitami iných národov. Medzi nimi i aktivitami českých vlastencov. Štúr píše doslovne: *„kocháme se časopisy“*.[7] Potrebu časopisov, novín, literatúry v spisovnom jazyku pre Slovákov opakovane zdôrazňoval. Podľa neho bude časopis zohrávať úlohu *„hromovodu do života národního“*.[8] Štúrovci proste verili v zázračnú moc písaného a tlačeného slova. Verili, že slovom, literatúrou, novinami ovplyvnia, presvedčia národnú komunitu, vyburcujú ju k aktivite, že z nej tých spomínaných 50 synov vytvorí národ. Z toho plynula aj ich argumentácia. Potrebovali nielen knižnice, ale aj vydavateľstvá a kníhkupectvá, ktoré by okrem predaja a čitateľských stolíkov ponúkali, dnešnými slovami povedané, objednávaciu a zásielkovú službu. O tejto svojej predstave už nepísal len v súkromnej korešpondencii, ale aj v novinách, pri zrode ktorých stál a koncipoval ich ako tlačený národný orgán. Ich stránky zapĺňal upozorneniami na ciele a potreby národného hnutia a neraz navrhoval aj praktické kroky na ich realizáciu. Jeho praktické návrhy obracali pozornosť k mestám. *„Nemáme pravda veľkých, ľudnatých miest po našom kraji, ale máme mestá predsa dosť hodné napr. Trnavu, Skalicu, Nitru, Trenčín, Štiavnicu, Sv. Mikuláš, Bystricu, Košice. Všade tuto mohli by stáť kníhkupectvá, ktorými by sa celé okolité kraje knihami zaopatrovali.“*[9]

Štúrovci verili, priam v Mojžišovskom duchu, že potrebujú vychovať pre národ nové pokolenie. Preto taký silný akcent kládli na knihy, noviny a školy. Podľa ich predstáv sa mladí ľudia po skončení škôl rozídu na miesta svojho pôsobenia a tam budú v národnom duchu ovplyvňovať ďalších. Väčšina z generácie národne sa angažujúcich mladíkov v 30. rokoch mala ešte teologické vzdelanie, ale uvedomovali si, že národnú spoločnosť treba budovať vo všetkých vrstvách, preto podporovali rozvoj aj iného typu škôl, ako sami absolvovali. Štúr dokonca presadzoval názor, že na národnú školu, by sa mala komunita poskladať formou zbierky, alebo založenia istiny k vydržiavaniu takejto školy, pretože z jej absolventov bude plynúť *osoh a dobro celého nášho národa*. Mal na mysli školu priemyselnú. Podľa neho by sa mala zriadiť v niektorom z miest, ktoré na to majú technické zázemie. Navrhoval Banskú Štiavnicu. Bol presvedčený, že *„kanál, ktorým plynie medzi ľudí dostatok sú priemyselníci“*. Tvrdil, že druhou stranou každej mince investovanej do priemyslu je poznanie, že *s“ materiálnym dobrobytom národa je aj život duchovný najužšie spojený“*. Na príklade budovania škôl zo zbierok národa v mestách, kde si potrebu takýchto národných inštitúcií uvedomia muži stojaci v ich čele, chcel dokázať, ako je pre národnú komunitu dôležité vytvárať si pocit spolupatričnosti. Tento sa dosahuje naplnením spoločných cieľov a z nich plynúcich spoločných prospechov. *„Keby si náš národ uvedomil len to, že keď je jedným dobre, dobre je aj druhým a dobre sa vedie celku“*.[10]

---

[6] K podobným záverom prišiel vo svojich výskumoch Peter MACHO: *Od pravlasti ku kolíske, od Karpát ku Tatrám. Mýtus slovanského stredu v kontexte vývoja slovenskej národnej identity a ideológie.* In: „Slavme slavně slávu Slávov slávnych.“ Slovanství a česká kultura 19. století. Eds.: Hojda, Z., Ottlová, M., Prahl, R., Praha: KPL 2006, s. 240-257.

[7] *Listy Ľudovíta Štúra* I., c. d., s. 48 a 49.

[8] *Listy Ľudovíta Štúra* I., c. d., s. 54.

[9] *Naše kníhkupectvo*. Úvodník. In: Slovenskje narodňje novini, 26. 5. 1846, č. 86, s. 341.

[10] *Prjemiselná škola*. Úvodník. In: Slovenskje narodňje novini, 29. 12. 1846, č. 147, s. 587-588.

V článkoch Ľudovíta Štúra opakovane zaznievala potreba sústrediť národotvorné aktivity – redakcie, vydavateľstvá, kníhkupectvá, školy do miest, do mestského prostredia. Staršia odborná spisba mnohokrát zdôrazňovala rurálny charakter Slovenska a mentalitu jeho obyvateľstva, ktorou sa líšilo od nemeckého mestského prostredia. Z tvorby romantických básnikov a spisovateľov sa neraz zdôrazňuje ich oslava čistého, pracovitého, mestom neskazeného ľudu, ale analýza Štúrových úvah, ako aj iných štúrovcov, ukazuje že jeho generácia síce o takomto ľude básnila a uvedomovala si limity dobovej slovenskej spoločnosti, pomenovávala *„naše biedy“*, ale zároveň prichádzala s návrhmi – *„náradami ku zlepšeniu stavu našej krajiny“*. Podľa nich malo v blízkej budúcnosti národného života Slovákov zohrať najdôležitejšiu a priam iniciačnú úlohu práve mestské prostredie.

Jednou z prvých a bezprostredných reakcií Štúra na revolúciu bol článok *Nový vek* publikovaný 31. marca 1848. Konštatoval v ňom, že posledné udalosti, ktoré očakávali o 20, 30, 40 rokov, zastihli Slovákov nepripravených. Vyhodnotil prítomnosť ako dni revolúcie, kedy sa *starý neriad* zrútil a presadzujú sa nové poriadky. *„Toľko slobôd a práv sa národom odrazu na svete nikdy nedostalo!“*, ale Slováci podľa neho strácali drahocenný čas a správali sa váhavo. *„Keby sme mali jedno centrálne mesto, v ktorom by bolo veľa vzdelaných a ochotných mešťanov, mysliacich dobre s nami a s národom našim...* bolo by to iné... *Paríž Francúzom, Berlín Prušiakom, Viedeň Rakúšanom, Lipsko a Drážďany Sasom, Mníchov Bavorom pomohli, my ale ani len ešte malého vzoru z týchto veľkých miest nemáme*.“[11] Pre konkrétne potreby revolučných dní vyzval *zaraz našich národovcov*, aby preštudovali a popodpisovali hárky s punktami – žiadosťami a urýchlene ich odoslali do Sv. Mikuláša k M. Hodžovi. Z tohto jeho dodatku vidno, že Štúr síce písal všeobecne o mestách, aký prospech pre slovenský národ môžu mať mestá a inštitúcie, ktoré zastrešujú, ale pre 40. roky platilo, že tento potenciál sa rozvinul iba v tom meste, kde sa usadil a pôsobil aktívny národovec. Slovenské mestské prostredie a mešťania sami o sebe ešte nevytvárali podmienky pre rozvoj národa. Nesúlad medzi úvahami a reálnymi možnosťami Slovákov vytvoriť si v prvej polovici 19. storočia národné centrum označil Dušan Škvarna ako sen o mestskom centre.[12]

Skúsenosť z roku 1848 ukázala, že Bratislava nie je pre Slovákov vhodné národné centrum. Odchodom osobností, ktoré v 40. rokoch prichádzali s iniciatívami o vytvorení centra, Prešporok ako mesto s dominantne neslovenským obyvateľstvom, stratilo svoje výnimočné postavenie z hľadiska vývoja slovenskej národnej veci.[13] V nasledujúcich približne 15 rokoch sa viacerí protagonisti národného hnutia vyslovili v tom duchu, že najlepšie predpoklady stať sa národným centrom Slovákov má Banská Bystrica.[14]

2. Martin ako národné centrum – pozitíva a negatíva

V roku 1862 zauvažoval o potrebe jedného centrálneho mesta (nazval ho hlavným mestom Slovákov) Viliam Paulíny-Tóth. Jemu sa javilo, že kandidátov je viacero. Okrem v tom čase všeobecne označovanej Bystrice, by to mohol byť Martin, Mikuláš, Trenčín, Nitra, Skalica, Tisovec. Ak by si mohol vybrať on – v tom čase žil v Budíne, ale v súvislosti s prípravou Matice uvažoval o presídlení na Slovensko – vybral by si mesto,

---

[11] *Nový vek*. In: Slovenskje národňje novini, 31. 3. 1848, č. 274, s. 1093-1094.

[12] ŠKVARNA, D.: *Počiatky moderných slovenských symbolov. K utváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia* . Banská Bystrica: 2004, s. 49-51.

[13] VESTRÓCZY, Z.: *Bratislava ako centrum slovenského politického života v prvej polovici 19. storočia. Pokusy vybudovať sieť slovenských národných inštitúcií v 40. rokoch 19. storočia*. In: Kapitoly z dejín Bratislavy. Bratislava: Kaligram, 2006, s. 347.

[14] K tomu citovaná štúdia ŠKVARNA, D.: *Otázka mestského národného centra v 19. storočí a Banská Bystrica. c. d.*

v ktorom bola *tlačiareň*. Z vymenovaných miest by uprednostnil Banskú Bystricu, ale tamojší majiteľ tlačiarne nemá záujem o jej odpredaj. Preto uvažoval aj o iných možnostiach. Problém však videl v tom, že Nitra, Bystrica a Trnava boli podľa neho maďarónske hniezda, Levoča a Prešov boli ďaleko od tých miest, ktoré vymenoval, t.j. od tých miest, kde sa niečo v národnom duchu dialo. Zostávala Skalica. Z hľadiska existencie tlačiarne Skalica spĺňala jeho kritériá národného centra, lebo bez tlačiarne si nevedel predstaviť realizáciu svojich vydavateľských plánov. Lenže Skalica bolo tiež excentricky situované mesto, vzhľadom na zvyšok územia obývaného Slovákmi. Navyše rozhodol aj silne subjektívny, resp. rodinný dôvod. Jeho žena sa chcela usadiť v Martine, resp. v Turci. Ako Maďarka totiž predpokladala, že medzi turčianskymi zemanmi nájde početnejšiu skupinu maďarsky hovoriacej spoločnosti, kým v Skalici by v spoločenskom kontakte dominovala nemčina. Z Martina mal Paulíny-Tóth správy o tom, že mesto sa mieni uchádzať o koncesiu na tlačiareň, ale všetko bolo ešte len v štádiu úvah a on mal plán čo najskôr sa z Budína odsťahovať. Manželkin výber Martina a rozhodnutie mesta, poskytnúť priestor na zvolanie prvého valného zhromaždenia Matice, komentoval Paulíny-Tóth slovami, že verí, že „*Matica hneď po prvom zasadnutí do Mikuláša prenesená bude*“, lebo Mikuláš by bol lepší ako sídlo takejto inštitúcie. Toto mesto malo už čoskoro ležať na železnici a to, ako predpokladal, ešte viac posilní jeho význam. Už teraz sa mu zdalo, že „*Mikuláš stojí ďaleko vpredu či v hmotnom či v duchovnom ohľade pred Martinom*“.[15]

Napriek počiatočnej skepse voči Martinu, ktorú vyslovil Paulíny Tóth, však práve toto mesto otvorilo bránu pre Memorandové zhromaždenie a o dva roky i pre Maticu. Tieto dve udalosti uzavreli jednu etapu národotvorného procesu. Tu národovci demonštrovali svoje požiadavky vydávané za národné požiadavky. Tu predviedli svoju silu, zámery, rozhodnosť. Tu sa ich ciele stretli s pochopením mesta, čo umožnilo situovať sem inštitúciu, ktorá mala predstavovať národný symbol, nadkonfesionálnu spoluprácu a budovať sa tak, aby evokovala predstavu spoločnej národnej inštitúcie. Okolo nej sa potom vytvorilo povedomie akéhosi stredu – srdca národa a krajiny, o akú sa národovci usilovali. Spočiatku sa zdalo, že malý, provinčný Martin je provizórnym riešením, potom ako zlyhalo úsilie o založenie matice v Liptovskom Sv. Mikuláši alebo v Brezne. Náhradný a dočasný variant sa ukázal byť dlhodobý. Národným centrom sa stalo mestečko, ktoré ani nemalo štatút mesta. Ale bol to jeden z mála verejných priestorov, kde sa manifestovala slovenskosť.[16]

V rokoch 1861-1863 sa položili základy budovania Martina ako národného centra.

Na jeho oslavu a obranu sa toho veľa popísalo.[17] Paralelne s oslavnými vyjadreniami sa vznášala aj kritika Martina. Nechcem opakovať všetky staršie práce a polemiky. Sústredím sa na dve práce z posledného obdobia, ktoré ma v súvislosti s danou témou zaujali. Milan Podrimavský venoval téme Martina ako strediska slovenských národných aktivít a Slovenskej národnej strane nejednu štúdiu. V jednej z posledných skúmal Martin ako mestský celok s funkciou národného centra so všetkými atribútmi. Nielen vymenoval, čo všetko sa v Martine sústredilo, ale pristúpil k nemu ako

[15] *Listy ViliamaPaulíny- Tótha Maríne Hodžovej*. Ed. P. Liba. Bratislava: SVKL, 1961, s. 14 a 33.
[16] ŠKVARNA, D.: c. d., s. 160.
[17] Súhrnne pozri zborník - *Martin v slovenských dejinách*. Zostavil V. Šarluška. Martin: Matica slovenská, 1986. VANOVIĆ, J.: Druhá kniha o starom Martine (1861-1875). Martin: Vyd. Matice slovenskej, 1993. Argumenty, prečo v kontexte vývoja v rokoch 1861-1863 neprichádzali iné mestá ako národné centrum do úvahy zhrnul autor na s. 96-99. Okolnosti výberu, resp. rozhodnutiu mesta povoliť na svojom území memorandové zhromaždenie a neskôr Maticu a úlohu, akú v tomto zohralo samotné mesto Martin spracovali pod názvom Zápas o sídlo Matice slovenskej vo svojej monografii martinskí autori WINKLER, T., ELIÁŠ, M.: Matica slovenská. Dejiny a prítomnosť. Martin: Matica slovenská, 2003, s. 42-52.

k nevyhnutnému národnokonštruktívnemu a národnoidentifikačnému symbolu smerom navonok voči iným i smerom dovnútra voči vlastnej národnej komunite. V tomto zmysle podčiarkol význam tohto mesta ako *„kreovanej štruktúry ustanovizní politickej, hospodárskej a kultúrnej oblasti“*, ktoré napodobňovali i ostatné regionálne centrá, ktoré v priebehu druhej polovice 19. storočia vznikali. Dobová literatúra hodnotila tento vývoj ako trieštenie jednoty a síl národného hnutia. Milan Podrimavský hodnotí naopak snahu *„diverzifikovať politický život a národné podujatia do viacerých oporných bodov“* ako pozitívum, pretože sú mu dôkazom *„vzmáhajúceho sa národného pohybu“*, ktoré si vytvorilo viacero centier aj s patričným zázemím.[18]

Druhý autor, Ivan Kučma, sa pozrel na Martin trochu inými očami. Vnímal mesto ako mediátora informácií šírených prostredníctvom médií, ktoré sa zásluhou sústredenia do mesta prostriedkov a mozgov národného hnutia šírili k ostatnej národnej komunite. Význam Martina ako národného centra hodnotil *„ako inštitucionálne rodisko slovenskej národnej kultúry“* zjednocujúcej sa prostredníctvom jazyka. Z tohto aspektu podľa Kučmu *Martin „stabilizoval špecificky slovenskú inštitucionalitu ako kombináciu noriem, statusov a rol“*. Vzhľadom na to, že Matica bola spolok, ktorý si nemohol zakladať filiálky, bolo splnenie týchto rolí nesplniteľné. Schválené stanovy Matice boli veľkým sklamaním pre samotných aktérov a organizátorov, ktorí si uvedomovali neúmernosť cieľov a možností, aké sa kládli Matici do vienka. Mediálne prezentované a známe smutné konštatovanie Jána Francisciho, že podoba, akú Matica dostala po schválení stanov je ako *telo bez nôh a rúk*, hovorí za všetko. Samotnú Maticu hodnotil Ivan Kučma ako špecifické *„slovenské univerzum, ktoré suplovalo takmer všetky chýbajúce národné ustanovizne: akadémiu, bibliotéku, múzeum, vydavateľský dom, národnú scénu, ba aj parlament.*[19] Ale zároveň tvrdí, že všetky relevantné informácie, zmeny a príťažlivosť ku ktorej gravitovali osobnosti prichádzajúce do Martina nevychádzali od Matice, tejto národnej ikony, ale od Kníhtlačiarskeho účastinárskeho spolku. Ten poskytol zamestnanie oveľa väčšiemu počtu Novomartincov, stal sa *gravitačným bodom Martina. Kučma v*ychádza z teoretických prác, ktoré dokazujú, že najvýznamnejšie inštitucionálne zmeny, ktoré utvárali moderný svet, sú zásadným spôsobom prepojené s vývojom médií. V tomto zmysle hodnotí činnosť KÚS-u ako snahu preniknúť do komunikačného systému s cieľom ovplyvniť postoje k národnému kolektívu.[20] Akoby sa až cez publikácie vydávané KÚS-om naplnila štúrovská vízia o vychovaní si národa novinami a knihami. Martinské centrum vzniklo podľa Kučmu *„v dôsledku imigrácie národovcov ako prílivu mozgov“*. Martinské centrum vybudovali Nemartinčania. „A *keďže dominantnou formou organizácie slovenskej spoločnosti v 19. storočí bola sieť národnouvedomelých rodín, toto migračné saldo sa ešte viac upevnilo vzájomným spríbuzňovaním týchto rodín, takže starý Martin vytváral genealogicky jednotnú až uzavretú štruktúru, prežívajúcu v tomto zmysle dodnes.“*[21] Táto uzavretosť začala zakrátko pôsobiť odstredivo. Kruh väzieb sa uzavrel a nebol otvorený pre príliv nových mozgov.

Darmo si v Martine každoročne na slávnostiach[22] opakovali, akú zásluhu za cenu

---

[18] PODRIMAVSKÝ, M.*: Národná identita a centrum národného hnutia. (Martin – azyl, pevnosť, symbol).* In: Šutaj, Š. – Szarka, L.(Eds.): Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18.-20. storočia. Prešov: Univerzum, 2007, s. 48-58.

[19] KUČMA, I.: *Martinské typografissimo. Dejiny a súčasnosť tlačiarenstva v Martine*. Martin: KÚS, 2007, s. 10.

[20] KUČMA, I.: c. d. s. 12.

[21] C. d. s. 14.

[22] *S mestečkom Svätého Martina v úzkom spojení nachádzame vývin novších slovenských dejov. Počnúc od memorandového zhromaždenia 6. júna 1861 až po dnešné dni videlo mestečko toto každého muža, ktorý zaujímal sa za svoj národ.* VAJANSKÝ*: Šumte lipy*. In: Národnie noviny, XI, č. 90, 3. augusta 1880.

osobných obetí prinášajú na oltár národa, nadšenie zo 60. rokov postupne vyprchalo. O dvadsať rokov sa v kruhoch nemartinských národovcov množili kritické hlasy na adresu Martina. Práve k 80. rokom sa viaže aktívne angažovanie sa významnej osobnosti evanjelickej cirkvi a národného hnutia Jura Janošku. Okrem mnohých iných aktivít je aj autorom stručnej, ale veľmi výstižnej genézy národného hnutia. Koncipoval ju nielen ako súhrn informácií o tom, čo sa udialo, ale predovšetkým ako súbor úvah o tom, ako a čím by mohli a mali do národnej práce prispievať intelektuáli. Akými prostriedkami sa dá dosiahnuť, *aby myšlienka zrodená v hlavách mužov z lona nášho národa stala sa tou skutočnou a mocnou ideou – ideou národotvornou a štátotvornou*.[23] Autor uzatvára, že v 40. rokoch 19. storočia to bolo možné len preto, že títo muži pochopili význam slova písaného v materinskom jazyku, t. j. v slovenčine, hodnotu tlačenej knihy, novín, škôl, cirkevných i obecných knižníc. Pre Janošku bolo, obrazne povedané, na počiatku národného života Slovákov slovo a to slovo bolo v slovenčine. Pestovať a rozvíjať literatúru v materinskom jazyku , tlačiť toto slovo a dozerať, aby bolo tlačené v spisovnej slovenčine a distribuovať ho vo forme novín a kníh z kultúrnych centier do ostatných kútov krajiny. To bola podľa neho úloha národných vodcov a inteligencie. Situácia, aká panovala v 80. rokoch sa Janoškovi nepáčila. Nebol stúpencom bezvýhradnej podpory Martina, ani pod hrozbou obvinenia z trieštenia síl. Martin vnímal ako miesto, kde sa vedú vnútorné vojny o posty, kde sa národovectvo povýšilo na profesiu a rodinkárstvo. Ako príklad v minulosti úspešného centra pre aktivity v národnom duchu menoval Janoška Liptov, resp. Liptovský Sv. Mikuláš na príklade 40. rokov.[24] Usiloval sa prispieť k oživeniu mikulášskej strediskovej úlohy, inicioval vytvorenie vydavateľstva a redakcie v tomto meste. Vnímal ho ako geografický stred Slovenska, ako stred medzi Gemerom a Oravou, Turcom a Spišom. Aj on teda vnímal národné centrum predovšetkým ako centrum tlačeného slova a jeho distribúcie, pritom ale argumentoval i geografickou polohou, históriou mesta a úlohou, ktoré už v národnom hnutí zohralo. Janoška však hovoril o paralelnom fungovaní. Popri Martine sa mali budovať ďalšie centra národného života a on presadzoval Mikuláš.

O necelé dve desaťročia bol súhrn názorov na budovanie iného centra, mimo Martina ešte výraznejší. V prípade názorov dr. Miloša Štefanoviča však už nešlo o paralelné centrum, ale priamo o nahradenie Martina, pretože *„nesplnil a ani nemôže splniť úlohy, aké sa od centra očakávajú“*. Štefanovič už používa termín hlavné mesto. Podľa neho Martin nikdy nemal a ani nemá podmienky, aby sa hlavným mestom mohol stať. Ak by sa presunuli z Martina podporované redakcie, prestali by sa sem schádzať národovci na každoročné slávnosti, mestečko by sa stalo z hľadiska Slovenska bezvýznamné. Tvrdo napísal, že slovenskí výtečníci za národ hlavne toastovali a písali básničky, ale o budovanie mesta – centra, o pritiahnutie nových iniciatív do mesta sa nestarali. Štefanovič skutočne podrobil Martin tvrdej kritike a budúce národné centrum spájal jednoznačne so Zvolenom. Zvolenu pripisoval veľkú blízku budúcnosť, ktorá mu vyplynula z jeho polohy na železnici. Ale nielen z polohy, ale predovšetkým zo schopnosti využiť šancu veľkých investícií a transformácií mesta, priemyselného rozvoja a dobudovávanie jeho mestotvorných priestorov a aktivít. Štefanovič spomínal aj tlačiareň, ale predovšetkým sledoval hospodársku argumentáciu. O Zvolene písal vo svojom cykle článkov z roku 1898, že sa stal už dávnejšie *„etnografickým, geografickým centrom a teraz sa vypracováva“* na premávkové centrum, uzol celého Horného Uhorska, celého Slovenska. Doslovne píše, *„Zvolen sa vy-*

[23] *Pohľady na historiu vzkrieseného Slovenska*. Píše Bysterský. In: Slovenské pohľady, 1884, roč. 4, s. 74-81, 160-165.

[24] J. Janoška publikoval sériu článkov k tejto téme. *Liptov v národnom ohľade kedysi a teraz*. In: Národnie noviny, 1881, roč. 12, č. 40-42.

lupuje ako hlavné mesto Horného Uhorska". Apeloval na Slovákov, aby sa venovali tejto *„nadmier časovej otázke"*, aby uvažovali aké by toto hlavné mesto malo byť a predovšetkým aby toto *„budúce hlavné mesto bolo mestom slovenským."*[25] V tomto bode vidím posun úvah o národnom centre. Štefanovič hovorí v zásade o hlavnom meste, ale apeluje, aby si Slováci uvedomili dôležitosť faktu, že toto hlavné mesto by malo byť aj národným centrom. Teda je to úplne iný, opačný spôsob uvažovania. Predtým národovci „hľadali" a uvažovali o národnom centre ako meste, ktoré by bolo centrom predovšetkým slovenských aktivít. Ideálne by bolo, keby ležalo v strede územia, ale nebola to podmienka, pretože ani samotné územie nebolo jednoznačne vymedzené. Dôležité bolo, aby sa toto stredisko angažovalo v národnom hnutí a všetky ostatné mestotvorné prvky mohlo len suplovať, predstierať v malom. Ako napr. v Martine, v Banskej Štiavnici, Skalici. Štefanovič to otočil. Slováci podľa neho potrebujú mať hlavné mesto Horného Uhorska/Slovenska, ako hospodársky a geografický stred, logický priesečník všetkých regiónov a dopravných tepien, a ideálne by bolo, keby sa Slováci začali o proces budovania tohto mesta interesovať a zaistili, aby bolo toto mesto slovenské.

Význam budovania priemyselných centier, mestských stredísk na úkor odchodu ľudu z vidieka si uvedomovali i v Martine. Minimálne u Vajanského a Škultétyho môžeme nájsť množstvo článkov, kde sa k otázkam industrializácie a urbanizácie vyjadrili. Je však pre nich typické, že tieto procesy hodnotili z inej optiky. A to z optiky iniciatív, ktoré presadzuje štát, v dôsledku ktorých je vidiecky pospolitý ľud vykoreňovaný zo svojho prirodzeného prostredia, odchádza do veľkých miest, prípadne za oceán, odnárodňuje sa a národná komunita tak stráca nové generácie. Problematika dedina – mesto je pre slovenskú literatúru a historiografiu mnohokrát otvorený problém. Za všetky spomeniem štúdiu Pavla Minára, ktorý v našich podmienkach v pilotnom zborníku venovanom problematike meštianstva na Slovensku konštatoval, že v slovenskej kultúre, predovšetkým literatúre je citeľná a svojimi prejavmi jasne rozlíšiteľná kultúrna antiurbánna línia.[26] V slovenskej spoločnosti prelomu 19. a 20. storočia, kde dominovali malé mestá, veľkomestské prostredie prakticky chýbalo, resp. spájalo sa predovšetkým s nacionálne nepriateľským táborom reprezentatívne zastúpeným hlavne Budapešťou, to má určitú logiku a samozrejme i dôsledky. Absencia tohto veľkomestského prostredia ovplyvnila i oneskorenie procesu slovakizácie miest. Slovenské malomestá mali charakter bilingválnych či trilingválnych miest a mestotvornou zložkou často neboli etnickí Slováci, čo spôsobilo spomínaný časový posun. Slovenské mestá totiž nenacionalizoval mešťan, ale až intelektuáli v 20. storočí.[27] Urbánnosť a intelektuálnosť sú navzájom prepojené a práve to chápem ako jedno z vysvetlení, čo komplikovalo kalkulácie slovenským národovcom ohľadom širšej podpory obyvateľstva myšlienke národného centra a neskôr hlavného mesta. Dominantne vidiecke obyvateľstvo nechápalo výhody mestských centier z hľadiska nacionálnych cieľov. A dominantná časť mestského obyvateľstva sa do slovenského národného diania nezapájala.

Tento jav spôsobil i to, že Slováci si nevytvorili k svojim hlavným mestám trvalú fixáciu. I poprevratová Bratislava bola niekoľko rokov spochybňovaná ako nesprávna voľba. Stalo sa tak po prevrate v 1918 roku i po roku 1989, resp. po vzniku Slovenskej republiky. Desať rokov existencie v Československej republike nestačilo na to, aby sa fixoval obraz Bratislavy ako slovenskej metropoly. V roku 1927 písali viacerí autori agi-

[25] ŠTEFANOVIČ, M.*: Z našich úloh*. Vydal K. Salva: Rožomberok, 1898.
[26] MINÁR, P.: *Mesto v slovenskej medzivojnovej fikcii (preklady, pravidlá, kódy a logika produkcie textov)*. In: Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1989. Zost. E. Mannová, AEP: Bratislava, 1998, s. 113.
[27] ZAJAC, P.: *Slovenský intelektuál dvadsiateho storočia. Prípadová štúdia*. In: Slovenská otázka dnes. Výber textov z časopisu OS 1997-2007. Zost. L. Szigeti, Kaligram: Bratislava, 2007, s. 78-94.

tujúce články na podporu Martina ako hlavného mesta. Jedným z autorov bol Fedor Ruppeldt. Cyklus svojich článkov publikoval pod názvom *Srdce národa* a vysvetľoval v nich, že Slováci si musia konečne vytvoriť skutočné národné centrum, opravdivé hlavné mesto: „srdce národa“ a Bratislava sa za také centrum nehodí a nikdy sa ním nestane. Akoby po tridsiatich rokoch reagoval na Štefanovičovu kritiku Martina z roku 1898. Štefanovič vtedy Martinu vyčítal, že Martin nič nie je, nič nemá, čo by z neho vytvorilo hlavné mesto. Ruppeldt teraz tvrdil, že aj Martin mohol ležať na železnici, mohol mať obchod, fabrický život, vojenskú posádku a toto mesto mohlo byť už do prevratu minimálne dvadsaťtisícovým mestom, ale *„bolo by muselo stratiť slovenský ráz. A ktoré iné mesto by ho bolo nahradilo pre Slovákov v ťažkých desaťročiach neslýchaného národného utláčania? Či nebolo pre Slovákov nesmierne významné, že mali to mesto vtedy, také, aké bolo, čo i malé, ale národne pevné?“* Pre aktuálnu prítomnosť Ruppeldt navrhoval jedine a jednoznačne budovať Martin ako hlavné mesto. Apeloval na vodcov národa, aby vyšli s takýmito iniciatívami, pretože *„kolektívna potreba národného centra nie je vecou masy, ale jej vodcov... ktorí sú schopní učiť sa z histórie a myslieť pre budúcnosť.“*[28]

Úvahy slovenských národovcov o národnom centre, „sen o meste“ tak zďaleka neskončili rozpadom monarchie a novým administratívnym členením krajiny. Po preštudovaní tlače, korešpondencie i publikovaných materiálov sa mi ako záver javí konštatovanie, že hoci sa v slovenskom prostredí v tomto dlhom diskurze argumentácia viacerých autorov opakovala a iní prichádzali s novinkami, stále sa prioritne sledovala požiadavka, aby toto mesto – národné centrum slúžilo viac národným potrebám (nacionalizmu) ako si plnilo svoje primárne mestské funkcie.

Summary

On the Importance of Cities in Nation-building process. The 19th century discourses of the Slovak national leaders.

During the first half of the 19th century almost whole Europe witnessed the national building processes. The general pattern followed by other nations proved the importance of urban environment as center of national mobilization. Urban centers created favorable conditions for activities of associations and all the activities supportive to nation building, organized by intelligentsia – the decisive leading group in the national movement.

Slovaks were represented as a rural nation. The generation of Romanticism idealized the values of a rural life and formed the tradition of its literary glorification. In the same period, in the decades 1830 - 1860, the Štúr´s generation (štúrovci) introduced the debates concerning the need of a national urban centre/ centers. However, the main criteria were not its urban functions, but the nation-building ones. These considerations narrowed the possible choices and at the end the town of Martin was chosen. Despite of its urban character it was even lacking a legal status of a city. Due to the course of political developments the discourse was focused at formulating arguments pro-and counter Martin. Only since the 1880s the Slovak national activists started to refer to possible alternatives: Liptovský Svätý Mikuláš or Zvolen. Their decisions were complicated by the contemporary absence of great towns on the territory of recent Slovakia. The characteristic feature of even the small towns was multiethnic and multilingual cohabitation, lacking any remarkable Slovak urban strata. Slovaks themselves, being predominantly a rural population, did not realize the importance of urban centers as bases of national mobilization and the majority of urban population was not involved in the Slovak national movement. The process of definitive slovakization of towns has begun since the proclamation of the Czechoslovak republic in 1918.

[28] RUPPELDT, F.*: „Srdce národa“*. In: Slovenské pohľady, 1927, roč. XLIII, č. 1, s. 70-86, tu citované strany 71, 78, 86.